

Recensies

ALGEMEEN

M. Grever, H. Jansen, ed., *De ongrijpbare tijd. Temporaliteit en de constructie van het verleden* (Publicaties van de Faculteit der historische en kunstwetenschappen Erasmus universiteit Rotterdam, Maatschappijgeschiedenis XXXVJJ; Hilversum: Verloren, 2001, 200 blz., ISBN 90 6550 438 9).

'Over tijd is misschien wel te veel en te diep nagedacht', schrijft Ed Jonker. Die verzuchting is de enige relativiserende noot in een bundel die verder stijf staat van academisme en theoretische zwaarmoedigheid. Het thema van deze bundel is de rol die tijd en temporaliteit in de constructie van het verleden spelen. De samenstellers ervan, Maria Grever en Harry Jansen, hebben elf auteurs — historici, geschiedtheoretici en filosofen — uitgenodigd te reflecteren over dit thema. Onder de titel *De ongrijpbare tijd* hebben die zich gebogen over periodisering en fasering van de geschiedenis, over 'de rechte lijn en de lus' die de tijd kan vormen, over de 'objectieve tijd', die door middel van zonnewijzers en klokken zichtbaar wordt gemaakt en de chronologie in de geschiedschrijving bepaalt, en de 'subjectieve tijd', de tijdsbeleving van de historische personages. Reinhart Kosellecks *Vergangene Zukunft* (1979) en Paul Ricoeurs *Temps et récit* (1983-1985) vormen de bakens in die zoektocht.

Kosellecks prominente aanwezigheid in *De ongrijpbare tijd* is niet verwonderlijk. Eén van de centrale kwesties in dit boek is immers de vraag in welke mate (en hoe) het historisch bewustzijn wordt gevormd door de ervaring van een breuk in de tijd. In *Vergangene Zukunft* is op die vraag een duidelijk antwoord geformuleerd: de ervaring van discontinuïteit schept een nieuwe 'verwachtingshorizon' (ten aanzien van de toekomst) en daardoor ook een andere 'ervaringsruimte' (ten aanzien van het verleden). De vraag op welke momenten in de geschiedenis zich een dergelijke 'breukervaring' heeft voorgedaan, is echter complexer. Koselleck wees, zoals bekend, op de achttiende eeuw. Grever en Jansen gaan zonder veel gêne verder. Zij presenteren onomwonden een genealogie van 'breukervaringen': 'In deze bundel valt op dat die breukervaring zich eerst bij een enkeling, Augustinus, voordoet, vervolgens bij een beperkte, met name Franse, elite opduikt om zich ten slotte onder een groter publiek, eerst in de achttiende-eeuwse Republiek en later over de gehele westerse wereld te verspreiden.' Dat de kerkvader, de zeventiende-eeuwse (vroeg) *philosophes* in Frankrijk en de achttiende-eeuwse verlichte burgerij in de Republiek de tijd een nieuwe invulling gaven, blijkt inderdaad uit verscheidene opstellen in het boek. Maar wat, zo is de lezer geneigd zich af te vragen, met de renaissance-mens die zich in een nieuwe wereld waande? De futurist die na 1900 de geschiedenis wilde vernietigen? De burger die na de 'Grote oorlog' van 1914-1918 het puin van weer een ander *ancien régime* diende te ruimen?

Een tweede centrale kwestie in *De ongrijpbare tijd* is de vraag naar de verhouding tussen de tijd en het geschiedverhaal. Op dit terrein is Ricoeur de leidsman van de meeste auteurs. De Franse filosoof heeft immers geleerd dat 'de tijd van historici allereerst een vertelde tijd is' (zoals het in één van de bijdragen luidt). Het geschiedverhaal bevat een intrige, waarvan het einde constitutief voor de aard van het verhaal is: het bepaalt het begin van het verhaal, ver-

leent de heterogene gebeurtenissen zin en betekenis en garandeert de eenheid van de vertelling. De historicus, zo heet het herhaaldelijk in dit boek, schrijft dan ook vanuit een 'achterafperspectief'; hij is iemand die 'achteraf vooruitziet' en op die manier een verhaal construeert. Weinigen zullen die stelling nog willen logenstraffen. Alleen, in dat perspectief dreigt het oude gevaar van de finalistische geschiedschrijving opnieuw op te duiken: hoe in een vanuit een bekend of verwacht einde geconstrueerd verhaal de onvervuld gebleven mogelijkheden van het verleden nog tot hun recht te laten komen? 'Spreekt hij [de historicus] van Salamis, dan is het nog mogelijk dat de Perzen zullen winnen', schreef Huizinga in 1934.

De kwestie of de historicus een diachrone dan wel een synchrone benadering van het verleden dient te verkiezen, hangt nauw met de vorige samen. Zij wordt in deze bundel niet uitgediept, al wordt in één van de opstellen wél expliciet gepleit voor een evenwicht tussen beide benaderingen: in de diachrone operatie 'bakent' de historicus 'een stuk van het verleden af door een begin- en eindpunt aan te wijzen', in de synchrone operatie wordt dat afgebakende verleden vervolgens gekarakteriseerd (bijvoorbeeld met behulp van een metafoor). De vraag in welke mate een sterke synchronie de diachronie in de weg kan zitten — hoe de overgang van het ene, duidelijk getekende tijdvak naar het andere te beschrijven? — wordt door de samenstellers van het boek wel signaleerd, maar wordt verder niet uitgewerkt.

De vraag is ook gemakkelijker gesteld dan beantwoord. Dat geldt niet minder voor veel van wat in *De ongrijpbare tijd* wél ter sprake komt. De samenstellers blijken daar niet rouwig om. Met plezier constateren zij steeds weer een nieuwe 'aporie' op het spoor te zijn gekomen — 'een onoplosbaar probleem', zo voegen zij daar voor alle duidelijkheid aan toe. De lezer wordt er uiteindelijk moedeloos van. Hij vlucht tenslotte naar de passages waarin wél duidelijkheid en helderheid heersen: Jan van der Dussens korte schets van de musealisering van de cultuur, Siep Stuurmans goed gedocumenteerde bijdrage over de *Querelle des anciens et des modernes* en de vroege Verlichting, Arianne Baggermans en Rudolf Dekkers minutieuze beschrijving van de punctualiteit van een achttiende-eeuwse jongen, Grevers eigen analyse van de wijze waarop tijd en ruimte op de werelddtentoonstellingen in elkaar grepen, Piet Blaas' kritische herwaardering van alweer een andere — hij heeft er een patent op — vaderlandse *minor historian*, de in 1999 overleden 'historicus van de periodisering' J. H. J. van der Pot. En wanneer zijn lectuur onverhoeds toch wordt onderbroken door nog een nieuwe 'aporie', herinnert hij zich Jonker: er wordt 'te veel en te diep nagedacht.'

Jo Tollebeek

P. den Boer, ed., *Beschaving. Een geschiedenis van de begrippen hoofsheid, heusheid, beschaving en cultuur* (Reeks Nederlandse begripsgeschiedenis III; Amsterdam: Amsterdam university press, 2001, vii + 360 blz., ISBN 90 5356 477 2).

De reeks bundels over Nederlandse begripsgeschiedenis, die in 1999 werd begonnen met een deel over het begrip 'vaderland' en werd voortgezet met het deel over 'vrijheid', is inmiddels toegekomen aan deel drie, gewijd aan 'beschaving'. De bijdragen in deze bundel zijn verdeeld over verschillende perioden. De spits wordt afgebeten door de literatuurhistoricus W. P. Gerritsen, die een thema onder de loep neemt dat al geruime tijd populair is bij de mediëvisten onder zijn vakgenoten: hoofsheid. Dat was sinds ongeveer de elfde eeuw een cultuurverschijnsel dat veel sporen in de Europese literatuur — en dus ook in de Middelnederlandse — heeft nagelaten. Het kan direct verbonden worden met een ridderlijk beschavingsideaal, dat zowel persoonlijk